

53445

Domovinoslovje.

Za slovenske ljudske šole.

Spisal
I. L.

Drugi, popravljeni natis z 2 zemljevidoma.

1882.

Natisnil in založil Ivan Leon v Mariboru.

Domovinoslovje.

Za slovenske ljudske šole.

Spisal

J. L. *Spajner*

Drugi, popravljeni natis z 2 zemljevidoma.

1882.

Natisnil in založil Ivan Leon v Mariboru.

53445

Predgovor.

Ker so bile v starih slovenskih berilih premalo opisane slovenske pokrajine, zato sem bil l. 1876 izdal nekako za dodatek čitankam knjižico: „Kratek opis Štajerske, Kranjske, Koroške in Primorja“. Te knjižice je bilo kmalu izmanjkalo. Zbog tega sem jo izdal l. 1878 pod naslovom: „Domovinoslovje“ v drugič ter jej dodal kratek zgodovinski pregled omenjenih dežel. V treh letih je pošla tudi ta knjižica, in treba je bilo novega natisa, ker se je od mnogo strani po njej popraševalo. Pri tem novem natisu sem pregledal in popravil, kar si mi je zdelo napačnega pri prejšnjih izdajah. Dodal sem pa še kratek pregled občne zgodovine in zemljevida: Kranjske vojvodine in Avstrijo-Ogerske monarhije. Tako osnovano delce utegne koristiti našej slovenskej šoli, bodisi da jo vzame v roko učitelj ali učenec, doma ali v šoli.

Z večjim vspehom se bode namreč učilo domovinoslovje (zemljepis in zgodovina) s pomočjo te knjižice na tretjej stopinji tega predmeta.

- I. stopinja je namreč pri tem nauku domači (šolski) kraj;
- II. stopinja je okraj (šolski, sodnijski, politiški);
- III. stopinja so potem domača in sosedne dežele;
- IV. stopinja Avstrija in
- V. stopinja Evropa in drugi deli sveta.

Koliko tvarine in v kakošnej obliki naj jo učitelj na I. in II. stopinji podaja, to odločuje samo njegova pedagogična previdnost in izurjenost; koliko snovi naj bi pa učitelj na navadnej (enorazrednej) slovenskej šoli na 3. in 4. (deloma) stopinji domovinoslovja ponujal mladini, o tem mu nekoliko pojasnuje ta le drobna knjižica, katero naj se blagovoljno sprejeti izvoli.

V Krškem 15. decembra 1881.

Pisatelj.

Vojvodina Štajerska.

Zemljepis.

Velikost, število stanovalcev in meje. Štajerska dežela obsega 224 kvadratnih miriametrov. — Stanovalcev šteje 1,212.000 (blizu 750.000 Nemcev po zgornjem in srednjem Štajerskem in skoro 450 000 Slovencev po spodnjem Štajerskem). Po veri so katoličani. — Na severji meji proti Gornji in Doljni Avstriji, na vzhodu na Ogersko in Hervatsko, proti jugu na Kranjsko, na zahodu na Koroško in Saleburško (Solnogradsko).

Reke. Najdaljša in najimenitnejša reka na Štajerskem je M u r a, ki izvira na Saleburškem. Pri vasi Predlic nad Muravo pristopi na Štajersko, teče najpervo proti severo-izhodu (poleg Judenburga, Knittelfelda, Ljubnega), pri Brucku se oberne proti jugu in teče skozi Gradec, pod Lipnico teče jugoizhodno poleg Radgone in pri Moti ne daleč od Ljutomera zapušča Štajersko ter prestopi na Ogersko, kjer dela z Dravo trikot, tako zvano Medjimurje. Pri Legradu se izteka v Dravo. Njeni najvažnejši dotok je Murica na zgornjem Štajerskem, ki se pri Brucku vanjo izliva. — Drava izvira na Tirolskem, pretaka Koroško in nad Veliko Moto pristopa na Štajersko. Njeni dotoki so: Pesnica, Dravinja s Poljskavo. Pri Središči zapušča Štajersko in pod Osekom v Slavoniji se izliva v Donavo. — Šava priteče s Kranjskega, dela mejo med obema deželama od Terbovelj do Brežic, sprijema dotoka Savino (pri Zidanem mostu) in Sotlo, ki teče ob meji hervatski. Izliva se v Donavo pri Belgradu. — Aniza (Enns) priteče s Saleburškega in zavije po kratkem teku na Gornje-Avstrijsko. — Še krajši tek ima na Štajerskem Travná. — Na vzhodu Štajerske je Raba z dotokom Bistrica,

Jezer šteje Štajerska, zlasti v zgornjem delu precej, toda vsa so le mala, n. pr. Leopoldsteinsko pri Eisenerzu, Erlafško pri Marija-Celji, Grundlsko pri Aussee.

Rudnic in toplie ima Štajerska mnogo in imenitnih, n. pr. pri Rogateu (Kisla voda), na Laškem, v Doberni, Gleichenbergu itd.

Gore. Štajerska dežela je v severnem delu planinska pokrajina. Na severnem in zahodnem delu so visoke gore Alpe. — Od Dachsteina, najvišjega verha, na meji saleburški, proti vzhodu se razprostirajo ob levem bregu Anize noriške Alpe. Onstran te reke proti Murici so veršaci: Hochthor, Hohe Veitsch, Hochschwab. Med Anizo in Muro se vlečejo nizke Ture z veršacem Hochgolling in se razprostirajo do prelaza pri Čerminu (Rottenmann). —

Med Muro in Dravo ob meji koroški na jugu so različne gore, koroške planine, ki se znižujejo v „Slovenske gorice“; to so prijazni hribi med Mariborom, Cmurekom, Radgono, Ljutomerom in Ptujem. — Ob koroško-kranjsko-štajerski meji so sulčavske gore z visoko Ostrico. — Med gorenjo Savino in Dravo je Pohorje z Veliko Kapo. Od Savine na vzhod se razširjuje srednje gorovje z verhi Boč in Donati proti hervatski meji.

Ravnine. Največja ravnina je ptujsko polje, potem graško in lipniško polje. Lepe doline so ob reki Muri (pri Judenburgu, pri Radgoni), ob Savini, Murici, Rabi, Savi itd.

Podnebje je različno, na zgornjem Štajerskem ostro in hladno, na spodnjem Štajerskem mehko in toplo, a povsodi zdravo. —

Železnice in ceste. Od severja proti jugu poleg glavne ceste vodi južna železnica. Železnice so nadalje napeljane: Od Maribora v Celovec, od Pragerjev na južni železnici na Oggersko; z Gradca v Köflach in na vzhodni strani v Feldbach in naprej. Od Brucka je izpeljana železnica na zahodni del gornjega Štajera in dalje na Gornjo Avstrijo in na Koroško (Rudolfova železnica). — S cestami, deželnimi in okrajnimi, je vsa dežela preprežena in v zvezi s sosednimi deželami. To velja tudi o telegrafu.

Pridelki. Štajerska dežela je skoro vsa rodovitna. Na spodnjem Štajerskem obdelujejo polje, vinograde in pečajo se z živinorejo. Na zgornjem Štajerskem je poglavitno opravilo živinoreja (lepo goveje pleme je v muriški dolini) in rudokop. Tu se dobiva obilno železa (v Eisenerzu, Vordernbergu), soli (v Aussee), premoga (v Köflachu). Na spodnjem Štajerskem imajo izverstna vina, kakoršno je n. pr. ljutomersko, mariborsko, radgonsko, konjiško vino itd. Na zgornjem Štajerskem je veliko lesovja, n. pr. hojk, smrek, na spodnjem pa nekoliko hrastja in bukev. — Ob Savi v Hraštniku in Terbovljah se koplje tudi premog. Izkopano železo se na Štajerskem pridno izdeluje in z njim teržuje. Kupčija je tudi z vinom in živino.

Razdelitev. Po naravi se razdeljuje štajerska dežela na tri dele: na gornje, srednje in spodnje Štajersko. Spodnje Štajersko spada v cerkvenem obziru pod lavantinsko škofijo v Mariboru, srednje in gornje Štajersko pod sekovsko škofijo v Gradci. V političnem obziru šteje Štajerska sedaj 19 okrajnih glavarstev in 3 samostojne mestne občine, namreč Gradec, Maribor in Celje. Sedeži okrajnih glavarstev so: na spodnjem Štajerskem: v Mariboru (za okolico), v Celji (za okolico), v Ptuji, Ljutomeru, Slovenjemgradci in Brežicah; na srednjem Štajerskem: v Gradci (za okolico), v Radgoni, v Lipnici, v Nemškem Landsbergu; v Feldbachu, v Hartbergu in Weizu; na gornjem Štajerskem: v Brucku, Ljubnem, Judenburgu, Muravi, Liezenu in Gröbmingu. — Mest je na Štajerskem 20, trgov 96 in vasi okoli 3600.

Mesta in drugi važnejši kraji. Glavno mesto je Gradec, v sredini deželi ob Muri, ima nad 93.000 stanovalcev. Tu je sedež prvih cesarskih in deželnih gosposk, c. k. namestnije; sekovskega škofa, deželnega odbora in deželnega zbora, ki šteje sedaj 63 deželnih poslancev. V Gradcu je vseučilišče, tehnika, 2 gimnaziji, realki, učiteljski in več drugih šol. Tu je živahna kupčija, več fabrik in velika obertnija. — Mesto je prav lepo in sezidano na podnožji prijetnega gradskega hriba, s katerega je prav lep razgled.

Na spodnjem Štajerskem: Maribor ob Dravi, ima blizu 16.000 stanovalcev, gimnazijo, realko, učiteljske in vinorejsko šolo. Živahna kupčija z vinom in drugimi pridelki. Več fabrik. Južno od Maribora ob podnožji Pohorja je Slovenska Bistrica, prijazno mesto. Lepi vinogradi. Sredi slovenskih goric ob Pesnici je terg sv. Lenart. Na dravskem polju je Ptuj, starodavno mesto, rimski Petovium; ima blizu 4000 lj. in nižjo realno gimnazijo. Pri Ljutomeru, prijaznem tergu, ne daleč od ogerske meje so slavne vinske gorice. Južno od Ljutomera na železnici je Ormož (Friedau), berž najmanjše štajersko mesto. — Celje (rimski Celeja) na Savini s 5000 lj., ima gimnazijo, meščansko šolo in okrožno sodnijo. Tu, kakor v Ptuj, se dobivajo ostanki iz rimskih časov. Pri Rogateci (Rohitsch) je kislá voda ali slatina, katere se po leti prav veliko razpošilja. V Doberni (Neuhaus) in na Laškem (Tüffer) so toplice. Konjice, terg, dobro černo vino. Slovenjgradec, precej staro mesto blizu koroške meje. V tem okraji so tergi: Marnberg, Šoštanj itd. Brežice (Rann) ob Savi, najjužnejše mesto na Štajerskem. V tem okraji sta ob Savi terga Sevnica (Lichtenwald) in Reichenburg, severno od teh Kozje (Drachenburg).

Na srednjem Štajerskem: Radgona (Radkersburg) ob Muri, ima meščansko šolo, v okolici znamenita vinoreja. Cmurek (Mureck) je terg ob Muri. Lipnica (Leibnitz) terg; v bližini je bilo rimljansko mesto Solva. Fürstenfeld, mesto, ima cesarsko tobakarnico. Feldbach je terg ob Rabi. V Gleichenbergu so imenitne toplice. Hartberg in Friedberg ste mesti na severozahodni strani Štajerske, Weiz, Deutschlandsberg, Stainz so tergi. Pri Vojčbergu, mesto, Köflachu in Ivnicah (Eibiswald), terga, so znameniti premogokopi.

Na zgornjem Štajerskem: Bruck na Muri in Muriči je mesto s 3000 lj. V Mürzzuschlagu (terg pod Semernikom) in v Kindbergu v muriški dolini je železna obertnija. Najsevernejši kraj štajerski je Mariazell z imenitno romarsko cerkvijo in fužinami. Ljubno (Leoben), mesto s 5000 lj., ima rudarsko šolo in realno gimnazijo. V okolici se koplje izversten premog. V Vordernbergu in Eisenerzu so sloveči železni rudniki. Judenburg, mesto ob Muri, ima meščansko šolo, nekdanje živahno kupčijsko mesto. Knittelfeld, mesto ob Muri. Tako tudi Murava. Admont in Št. Lamprecht, imenitni opatiji (samostana). Rottenmann, mesto z železno obertnijo. Aussee ima soline.

Zgodovina.

Najstarejši stanovalci po Štajerskem in po sosednih planinskih deželah so bili razni narodi keltiškega rodu, zlasti Tavriščani in Noričani. Na stare Tavriščane nas še dan danes spominjajo visoke gore na zgornjem Štajerskem, imenovane „Tavre“. Kelti so bili močan in vojskoven narod. Bivali so po svojih dvorih in stanovali skupaj v manjših in večjih krajih ter zidali tudi že mesta.

Naš Ptuj in Celje so bili že stari Kelti ustanovili. Nekaj časa (15 l.) pred Kristusom so si pa mogočni Rimljani, ki so stanovali na Laškem, podvergli našo deželo, katere zahodni kraj je spadal takrat k provinci ali krajini Norik (Norikum), vzhodni pa k Panoniji. Naša dežela takrat še ni imela posebnega imena. Rimljani so tukaj pridno ceste delali, ustanovili stanovališča in celó mesta, po katerih so se naseljevali. Celje in Ptuj postaneta rimljanski mesti, na kar nas spominjajo razni spominki iz rimljanskih časov, ki so se po vsem Štajerskem dobivali in se še dobivajo. Rimska država je segala do Donave. Severno od te reke zbirali so se pa predniki današnjih Nemcev, Germani, ki so bili močno in bojevalno ljudstvo. Še predno so Rimljani na Štajerskem gospodovali, priderli so Cimbrji in Tevtoni, dva germanska naroda, na Tavričane in Rimljane in te zaveznike pri starodavnem mestu Noreji, ob sedanji koroški in štajerski meji hudo pobili. Da si so bili Rimljani ta nemška rodova pozneje premagali, vendar je nekaj sto let po Krist. rojstvu rimska država opešala in Rimljani se niso mogli ubraniti raznih narodov, ki so derli od severja in vzhoda v njih domovino, v lepo in rodovitno deželo na Laškem. To pomikovanje narodov, v zgodovini preseljevanje narodov imenovano, pričeli so divji Huni (375), kateri so pred seboj in za seboj gnali še veliko trumo družih narodov, ki so si vsi novih sedežev iskali, in nekateri jih tudi našli.

Proti koncu preseljevanja narodov (v drugi polovici 6. stoletja) prikažejo se v naših planinskih deželah Slovenci, ki so prišli ob Donavi, Dravi, Savi in Muri v našo štajersko deželo, spadajočo takrat še pod Korotan (Koroško). Slovenci so bili (in so še) samo eno pleme velikega slovanskega naroda. Stari Slovani so bili močno in čvrsto ljudstvo, ki je marljivo in mirno polje obdelovalo in živino redilo. Pa tudi vojske se stari Slovan ni ogibal, marveč z orožjem v roki si je dežele pribojeval.

Slovenci so se naselili ne samo po svojih sedanjih sedežih, marveč tudi po vsem Štajerskem in Koroškem. Vodili so jih lastni vojvodi in knezi; toda terpeli so močno pred divjimi Obri ali Avari, ki so jih vedno napadali.

Hraber mož pa, Samo (627) po imenu, združil je bil pa vse Slovence in severne Slované (Čehe in Moravce) in ustanovil veliko slovansko državo ter premagal Avare. Toda koj po smrti tega zasluzenega moža že razpade ta država in skoro vsi Slovenci so prišli

najpervo pod oblast Bavarsko (l. 774), pozneje (788.) so bili podložniki velikega frankovskega kraljestva pod Karolom Velikim in naposled (l. 843) pa nemškega cesarstva. V cerkvenem obziru so spadali Slovenci, ki so bivali severno od Drave, pod salcburško nadškofijo, oni južno od Drave bivajoči pa pod oglejskega velikega škofa ali patrijarha. Kerščanska vera se je v večjih mestih, kakor v Ptuji in Celji, kjer ste bili škofiji, že za časa Rimljanov razširjevala. Slovenci so se pa Kristusovega nauka poprijeli še le v osmem stoletji pod svojimi knezi: Borut, Gorazd in Hotimir. Največ so sveto vero med štajerskimi Slovenci razširjevali duhovniki iz salcburškega škofijstva; v sosednem veliko-moravskem kraljestvu pa slovanska aposteljna Ciril in Metod. — Na spodnjem Štajerskem so ohranili Slovenci svoj jezik do današnjega dne, na zgornjem Štajerskem pa, kjer so bili redko naseljeni, zginjevali so vsled pomesi s prišlimi Nemci vedno bolj in bolj. Samo imena krajev, mest in rek nas spominjajo še dandanes na njihovo bivanje po zgornjem delu naše dežele.

Od kod je dobila naša dežela svoje sedanje ime? Ko se je bil Karol Veliki Štajerskega polastil, razdelil je deželo na grofije. Pervi posestniki tukaj so bili grofje Otokarji ali Travngavci. Sezidali so bili ob rečici Štajer (takrat na Gornjem Avstrijskem) grad Štajer (Stirijo) in vsled tega so se tudi štajerski grofje zvali. Oni so si bili najpervo prisvojil zgornji del naše dežele, takrat „gornja marka“ (krajina) imenovan, in pozneje tudi spodnji del (spodnjo marko), ki je bila last gorotanskih mejnih grofov. Od tod pride, da so imenovali potem vso deželo „štajersko marko“ (Steiermark, okoli l. 1129). Ko so grofi Otokarji, zadnji tudi imenovan vojvoda (1180), dospeli do velike časti in mogočnosti, približal se je konec njihovu rodu. Vojvoda Štajerski, Otokar VIII. (zadnji), vernil se je bil iz božje poti iz svete dežele. Pa njegovo zdravje je bilo poterto; iz vroče dežele je prinesel seboj hudo bolezen. Leta 1192. ga res doleti prezgodnja smert, in Štajersko deželo izroči, ker ni imel otrok, svojemu stričniku, Avstrijskemu vojvodi, Leopoldu V., kateremu jo je bil prav za prav že 5 let pred svojo smertjo obljubil. Babenbergovci, iz katerih rodu je Leopold V. bil, so potem gospodovali čez Štajersko do l. 1246, v katerem so tudi oni pomerli. Za našo deželo so se tergali potem Ogri ali Madjari, ki so bili v 9. stoletji kot divje ljudstvo v Evropo med Slovane priderli, in pa česki kralj Otokar. Toda stalno so si prideržali štajersko deželo potomci grofa Rudolfa Habsburškega, ki je bil l. 1273 za nemškega kralja izvoljen. Doma je bil na nemškem Švajcarskem, potomec stare, sloveče rodovine; njen grad Habsburg (t. j. Habichtsburg, slovenski morda Jastrebov grad) se kot podertina še dandanes videti more. Rudolfa Habsburškega je vse spoštovalo, vse ga ljubilo, pa tudi bali so se ga vsi razbojniki in rogovileži; kajti bil je pravičen, pa tudi oster mož. Ker mu česki Otokar Štajerske in drugih dežel nemškega cesarstva ni hotel prepustiti, bojeval se je Rudolf ž njim. V dveh vojskah

je bil Otokar premagan, v prvi je zgubil avstrijsko, štajersko, koroško in kranjsko deželo, a v drugi celó svoje življenje. V teh bitkah so bili Rudolfu zvesti pomagalci zlasti štajerski žlahtniki. — V 14. in 15., a tudi v 16. stoletji so vladali štajersko deželo vojvode iz rodu ali hiše Habsburške. Tako je leta 1411 Ernst Železni ustanovil štajersko čerto (Linie), ki je gospodovala tudi na Koroškem in Kranjskem. Cesar Maksimilian I. je zopet zedinil vse avstrijske dežele. Po njegovi smerti dobil je vnuk njegov Ferdinand od svojega brata Karola avstrijske države (1522), in sledil mu je najmlajši sin Karol II. (1564) kot ustanovitelj nove štajerske čerte. Razen teh glavnih gospodarjev imeli so po Štajerskem popred v 14. in 15. stol. mnogi grofje in žlahtniki velika posestva, močne gradove in tudi veliko oblast. Taki mogočni grofje so bile n. pr. „Celjski grofje“. Imeli so veliko grajščin po Štajerskem in po drugih deželah. Zadnji celjski grof je bil Ulrik II., ki je bil l. 1456 v Belgradu umorjen. Celjska grofija prišla je potem Habsburgom v last. Razvalina Celjskega grada se še dan danes nad Celjem vidi.

V raznih vojskih s tujimi in domačimi sovražniki je štajerska dežela veliko terpela. Največ težav so pa prizadevali Štajercem divji Turki, ki so v kacih 100 (od 1400—1500) letih 11krat vpadli v našo deželo, jo ropali in požigali. Pa hlabro so Štajerci združeni s Korošci in Kranjci napade odbijali, kakor n. pr. pri Radgoni 1418. Velika nadloga so bile v 14. stoletji kobilice. Tudi kuga (pomor) je večkrat razsajala, najhujše pa l. 1348.

Ko je bil Martin Luter v začetku 16. stoletja novo vero na Nemškem začel, razprostirala se je tudi po Štajerskem, in poprijeli so se je bili zlasti plemenitniki, pa tudi meščani in kmeti. Ker je bila pa po nadvojvodi Karolu II. ostro prepovedana, odpovedali so se jej skoro vsi odpadniki. Tudi za tem vladarjem je gospodovalo čez avstrijske dežele in čez našo štajersko mnogo modrih vladarjev iz habsburške rodovine. Cesar Karol VI. ni imel sinu; zato je pa zapustil prestol premodri svoji hčeri, blagi cesarici Mariji Tereziji (1740—1780). Ona in njen sin cesar Jožef II. sta veliko dobrega svojim podložnikom učinila. Dala sta kmetom večje pravice, zmanjšala jim bremena, ustanovila šole, pospeševala poljedelstvo in kmetijstvo. Pod cesarjem Francem I. od l. 1792—1835. so bile in to zlasti proti koncu minulega in v začetku tega stoletja velike vojske s Francozi, ki so bili pod mogočnim cesarjem Napoleonom I. tudi na Štajersko došli. Še le leta 1815. se je bil vernil zopet že več let zaželjeni mir. Cesar Franc je (l. 1835.) zapustil cesarstvo svojemu sinu Ferdinandu I., ki je 2. decembra 1848 vlado odstopil svojemu stričniku, sedanjemu presvitlemu cesarju Francu Jožefu I., rojenemu 18. avgusta 1830.

Vojvodina Koroška.

Zemljepis.

Velikost, število stanovalcev in meje. Koroška dežela obsega 104 kvadratne miriametre. — Stanovalecev šteje 348.000 (blizu 130.000 je Slovencev ob južni Dravi in v zilski in kanalski dolini; drugod po Koroškem so Nemci). — Po veri so večinoma katoličani. Na severji meji proti Saleburškemu in Štajerskemu, na vzhodu je Štajersko, na jugu je Kranjsko in Benečansko (na Laškem), in na zahodu je Tirolsko.

Reke. Poglavitna reka koroške dežele je Drava, ki prihaja vanjo pri Gornjem Dravburgu, zapušča jo pa pri Spodnjem Dravburgu. Imenitnejši njeni dotoki so, in sicer na levem bregu: Gorenja Bela, Jezernica, Kerka z Glano in Labodnica, na desnem bregu pa so: Zila z Zilico, Kapelska Bela in Meža.

Jezer. Teh šteje Koroško veliko in razširjenih, n. pr.: Belo, Milstatsko, Osojansko, Verbsko (celovško) jezero i. dr.

Gore. Koroška dežela je planinska pokrajina. Od tirolske meje do jezerniške doline se razprostirajo visoke Ture. V tej verstvi, blizu tirolske in saleburške meje je Veliki zvonar (Grossglockner, 3800 m.), najviši veršac koroški; visok verh v tej verstvi je tudi Ankogel i. dr. Dalje proti vzhodu do štajerske meje se vlečejo kerške in labodske planine. Dravi na desno so karnske Alpe. Zahodni del teh planin dela mejo proti Benečiji. Prelaz v tej verstvi je: Pontabla. Vspored s temi se vlečejo med Zilo in Dravo do Beljaka zilske Alpe z Dobračem. Med Kranjsko in Koroško so Karavanke, ki se raztegujejo do Štajerskega. — V tej verstvi Alp sta znamenita prelaza Podkoren in Ljubelj.

Doline. Po teku Drave se loči dežela v dolenje in gorenje Koroško. Rodovitne poljane so: Turje, beljaško polje, labodska dolina, grobniško polje in junska dolina.

Podnebje. Koroška je kot planinska dežela bolj hladna pokrajina, zlasti nje gornji del ima merzlo podnebje, rastlinam manj ugodno. Dosta toplejše je na spodnjem Koroškem.

Železnice so napeljane na Koroškem od izhodne do zahodne strani in od severne do južne strani. Železnica vodi namreč od sredine Koroške, od Celovca, na dve strani na Štajersko, in iz Celovca je dalje napeljana v Beljak in od tod na južno stran na Kranjsko in na Laško in na zahodno stran na Tirolsko. — S cestami je dežela na vse strani preprežena.

Pridelki. Koroška dežela nima skoz in skoz rodovitnih tal. Poljedelstvo je slabše nego v sosedni deželi Štajerski, a zato ima

dežela izverstno živinorejo (govedo, ovce), katero pospešujejo zlasti lepi pašniki po planinah. Veliko ljudi pa preživi tudi rudarija in kovinska obertnija. Dobiva se mnogo železa, zlasti po severnem delu (v Hüttenbergu), v Prevalih in dr. Koroška daje največ svinca na Avstrijskem in to zlasti v Plajbergu. Za izdelovanje železa in svinca so po Koroškem precejšnje fužine in fabrike; s temi kovinskimi izdelki se pridno teržuje, prodaja se tudi mnogo lesovja in domače živine.

Razdelitev. V cerkvenem obziru spada vsa dežela pod kerško škofijo v Celovci. V političnem obziru pa razpada na 7 okrajnih glavarstev, ki imajo sedeže: v Celovci (za okolico), v Št. Mohoru (Hermagor), v Špitalu, v Št. Vidu (St. Veit), Belaku (Villach), Velikovci (Völkermarkt) in v Wolfsbergu. Mesto Celovec je samostalna politična občina.

Mest je na Koroškem 11, trgov 27, vasi pa okolo 2800.

Mesta in drugi važnejši kraji. Glavno mesto je Celovec na Glani in na kanalu, ki je do Verbskega jezera predert, s 18.000 ljudi. Ima gimnazijo in realko in več družih učilnic. Tu je sedež prvih cesarskih in deželnih gospod v deželi, to je c. kr. deželnega predsedništva in deželnega odbora. Deželni zbor šteje 37 deželnih poslancev. Sedež kerškega škofa. Celovec je prijazno mesto na lepi ravnini in ima nekatera lepa in znamenita poslopja. Za koroško kupčijo je Celovec središče. Največja fabrika svinčene belobe se tu nahaja. Tu je središče „Družbe sv. Mohora“.

Na spodnjem Koroškem: V okolici celovski je Gospo-svetsko polje z ostanki starorimskega mesta in vojvodskim stolom, t. j. kamenitim sedežem s staroslovenskim napisom, na katerem je svoje dni koroški vojvoda, sprejemši zvestobe v Kernskem gradu, navadno delil fevde (dedne pravice). V Kloštru je imenitna fabrika za sukno. V Borovljah (Ferlach) se izdeljujejo puške, v Pliberku svinec. V Prevalih in v okolici so velike izdelovalnice železa. Št. Vid je bil nekdanje glavno mesto Koroške. Wolfsberg je v prijetni labodski dolini. V Št. Andreji je bil prej sedež labodskega škofa. Kerka (Gurk) in Brezje (Friesach) imata starodavni cerkvi. Velikovec, sejmi. Hüttenberg, bogati železniki.

Na gornjem Koroškem: Belak (Villach), staro mesto na Dravi, s 5000 lj.; ima realno gimnazijo in precejšnjo kupčijo in obertnijo. V Zilski dolini Št. Mohor; Gorenja Belana ima 3000 ljudi. Severno od tod je v dolini gorenje-belski na veliki višini (nad 1369 metr.) znana postaja Sveta Kerv (Heiligenblut), od koder se hodi na velikansko goro Veliki zvonar.

Zgodovina.

Najstarejši prebivalci so bili Kelti, in sicer narodi Tavričani ali Noričani. Ti narodi niso bili več divji, marveč imeli mesta in se pečali z živinorejo, poljedelstvom in rudokopom. Bili

so še pagani in častili solnce, mesec in zvezde po božje. Ko so bili Cimbrji in Tevtoni, germanski (nemški) narodi od severa došli in Rimljane napadli, bila je glavna bitka pri Noreji, starem mestu med Brežami (Friesach) in Neumarktom (l. 113 pr. Kr.) Rimljani so bili popolnem premagani, in Cimbrji so jih dalje preganjali, a bili naposled vendar le od Rimljanov uničeni.

Rimljani so si 15 let pr. Kr. podvergli Norik, h kateri deželi je vsa denašnja Koroška pripadala, naselili se tu, zidali ceste in se vedno bolj in bolj udomačevali. Imeli so tu Rimljani že poštne postaje, n. pr. v junski dolini. Najvažnejše rimske naselbine na Koroškem so bile Tiburnia v Turji (Lurnfeld) in Virunum na Gosposvetskem polji (Zollfeld).

Med splošnim preseljevanjem narodov (od 400—600 po Kr.) so nekatera ljudstva potovala tudi skozi koroško deželo v gorkeje južne in zahodne kraje, n. pr. Vzhodni Goti. Proti koncu 6. stoletja (l. 595) so prišli v koroško deželo Slovenci iz planjav, onstran Karpatov ležečih. Bili so mirno ljudstvo, ki je marljivo polje obdelovalo in živino redilo. Svojo novo domovino so imenovali Slovenci Gorotan (gorato deželo). Od tod izvira njeno latinsko ime Carantanum, katero v 8. stoletju v prvič začujemo, in nemško Kärnten. Terpeli so pa koroški in sosedni Slovenci obilo od Avarov, zato so si izvolili hrabrega moža Sama (627) za kralja in se oslobodili njih jarma. Po smerti Samovi (662) pa se je njegova država zopet razdrobila. Gorotanske Slovence so vladali potem domači knezi: Borut, Karat in Hotimir. Toda radi novih napadov Avarov podveržejo se Gorotani Bavarcem pod Tasilom II. (l. 772.). Poslednji se je pa sperl s Karolom Velikim, mogočnim cesarjem velike frankovske države; zato si je Karol Veliki podvergel Bavarece z Gorotanom (l. 788.). Za Karola Velikega se je naselilo na Koroško veliko Nemcev; on in njegovi nasledniki so pospeševali ponemčevanje prej čisto slovenskega Gorotana. Vendar je dovolil Korošcem, da so si volili svojega kneza, ki je pa moral frankovskega kralja pripoznati za najvišjega deželskega gospoda. Da so prijeli koroški Slovenci kerščansko vero, pošiljali so se k njim duhovniki iz Solnograda in Ogleja. Koroška je obsegala v tistem času tudi vso sedanje Štajersko in nekoliko Tirolskega, kjer so tudi Slovenci bivali. S Slovenci so tuji gospodarji ostro ravnali, odvzeli so jim domače kneze in vsilili jim namestnike iz Bavarskega. Leta 887. je bilo Koroško z Bavarskim združeno, pozneje (976) pa zopet ločeno in v vojvodino povzdignjeno. Razni nemški cesarji, ki so imeli za frankovskimi kralji verhovno oblast nad Korošci, podeljevali so to vojvodino različnim žlahnikom. Leta 1071 se je ustanovilo v Kerki za koroško deželo posebno škofijstvo. Potem, ko so različni vladarji gospodovali čez Gorotan, in ko je bil tudi česki kralj Otokar II., po smerti zadnjega koroškega grofa Ulriha (1269) tu gospod; izvoljen je bil na Nemškem Rudolf Habsburški za cesarja, ki je s svojo zmago čez Otokarja 1278 dobil pravico, tudi s koroško

vojvodino po svoji previdnosti ravnati. In ta je podelil Koroško Majnhardu Tirolskemu (1278). Koroška dežela je morala biti v tem času po večini še slovenska; kajti celó novi vojvode so v slovenskem jeziku prisegali; to je bila šilo stara navada in se ohranila do 15. stoletja. Vojvoda Ernest Železni je bil zadnji, ki se je na sledeči način za vladarja Koroške postavljajal. Koroški vojvode so se dolgo let tako le ustanovljali: Pod Kernsko goro je bil kamen; na ta kamen se je vsedel kmet, kateri je imel za to pravico po rodu. Z eno roko je držal blekastega bika, z drugo blekasto kobilo. Temu kmetu se približa v borni kmetiški obleki novi vojvoda, obdan od svojih žlahtnikov, ki so bili pa bogato in lepo oblečeni. Kmet praša zdaj ljudstvo v slovenskem jeziku: „Kdo je tisti, ki se tam približuje?“ Na to odgovoré okrog stoječi: „Deželni knez je“. Kmet dalje praša: „Ali je pravičen sodnik, ki išče sreče domovine? Ali je prostorojen? Ali je prijatelj in varh prave vere?“ Na to odgovoré vsi: „Je in vselej bode“. Kmet dalje praša: „Po kateri pravici me more pregnati od mojega sedeža?“ Vsi odgovoré: „Dobiš 60 beličev, blekastega bika, kobilo in kneževo obleko ter rešil bode tvoje hišo vsega davka“. Sedaj kmet vdari kneza lahko na lice, češ, naj bo pravičen sodnik, odstopi s kamna in odpelje živinčeti. Potem stopi kuez na kamen, potegne meč, mahne ž njim na vse štiri strani sveta in glasno zapriseže, da bode vsem pravičen sodnik. Pripoveduje se še, da je knez potem iz kmetskega klobuka vodo pil in s tem ljudstvo podučiti hotel, naj ne hrépeni po vinu, marveč naj bo s tem zadovoljno, kar domovina rodi.

Po tem opraviilu podal se je novi knez v Gosposvetsko cerkev, kjer se je božja služba veršila.

V teh časih ni bil še Celovec glavno mesto cele dežele, ampak vojvode, zlasti potomeci Majnhardovi so imeli svoj sedež v Št. Vidu. Leta 1335 umerje zadnji Tirolski grof in koroški vojvoda. Spojila se je tedaj koroška vojvodina z drugimi avstrijskimi deželami. Razen različnih vojsk med plemenitniki, domačimi in drugimi vladarji nadlegovale so Korošce še druge nadloge. Prišlo je v deželo celo trumo kobilic, razsajala je strašna kuga, bil je (l. 1348) hud potres, pri katerem se je bila cela južna stran Dobrača poderla in zvalila v dolino, po kateri teče Zila, ki je narastla v veliko jezero. 17 gradov in 10 vasi je bilo pri tej priliki pokončanih. Beljak se je bil ves poderl. Velika cerkev se je bila ravno med božjo službo porušila, da so vsi ljudje bili pod padajočim zidovjem pokončani.

Kakor druge slovenske dežele, tako je tudi Koroška pred grozovitimi napadi Turkov neznano veliko terpela, in tudi Korošci so se jih morali sami braniti in odvrčevati jih, ker avstrijski vladarji niso imeli dovolj moči, te grozovite roparje za zmirom odpoditi. Pod vladavo viteškega cesarja Maksimilijana je bilo mesto Celovec (1514) pogorelo. Stanovi koroški, t. j. žlahtniki so po privoljenji cesarjevem to mesto vzeli v svoje roke, ga zopet sezidali in tako je l. 1518 Celovec glavno mesto dežele postal.

Bolj kakor v drugih deželah se je bila na Koroškem nova luteranska vera zasejala, zlasti med nekatere Nemce. Sicer je bila pa Koroška takratnemu cesarju Karolu V., dasiravno je bil nasprotnik luteranov, vdana. Ko je bil omenjen vladar v Inšpruku od svojih neprijateljev nenadoma napaden, moral je po noči zbežati v Belak, kjer je bil pa radostno sprejet. Nasledniki cesarja Karola V. v vladanji avstrijskih dežel so novo vero strogo prepovedali in protestante z vso odločnostjo preganjali; veliko ljudi se je zopet povrnilo v katoliško cerkev, mnogo se jih pa tudi izselilo. Sicer je pa bila v tem času (od 1618—1648) radi verskih preprirov velika in dolgotrajna vojska (tridesetletna) na Nemškem. Pod vladno cesarja Karola VI. razsajala je na Koroškem velika kuga v kacic 72 krajih in je 6000 ljudi na tej bolezni umrlo. Ta vladar (Karol VI.) je skerbel posebno za koroško deželo. Leta 1728. potoval je sam čez Ljubelj in ukazal to slabo cesto popraviti. On si je bil veliko prizadjal, da so njegovo hčer Marijo Terezijo evropski vladarji pripoznali za avstrijsko vladarico. Marija Terezija (1740—1780), ki je imela v začetku svoje vlade veliko skerbi radi prestola, bila je preblaga cesarica, ki je neprenehoma delovala za korist svojih narodov. Odpravila je neusmiljeno in nečloveško kaznovanje krivičnikov pri sodnijskih gosposkah, sežiganje copernic (čarovnic), ki je še do takrat v neumni navadi bilo. Zmanjšala je tlako kmetom in skerbela, da so se prepotrebne šole ustanovile. Ta modra vladarica je bila došla tudi v Celovec, ki jo je bil slovesno sprejel. V ta spomin postavljen je njej na čast spominek na novem tergu. Njen sin Jožef II. (1780—1790) jej je bil vreden naslednik, ki je svojo zaslužno mater v marsičem lepem posnemal. Pod vladno cesarja Franca I. (1792—1835) so bile vojske z Francozi, ki so bili pod vodstvom Napoleona že l. 1797 na Koroško priderli, pa se po sklenjenem miru zopet umaknili. Ko se je l. 1809 vojska z nova začela, so se avstrijski vojaki zlasti na Predelu in Naborjetu krepko branili francoskim sovražnikom. Njih junaško smert svedočijo spominki v omenjenih dveh krajih. Francozi so dobili v l. 1809 sklenjenem miru na Dunaji en del Koroškega (Belaški okraj), v katerem so po francoskem načinu uradovali. Cesar Napoleon I. je gorenje Koroško z Belakom, Kranjsko, Goriško, Gradiško, Istersko, en del Hrvatske in Dalmacijo združil v Ilirsko kraljestvo. To ime je ostalo do l. 1849.

Ko se je bila vsa Evropa zoper osvojevalca Napoleona združila (1813), zapodili so bili Francoze iz vseh krajev v njih deželo nazaj; umakniti so se morali toraj tudi iz koroških planin. Po smerti Franca I. vladal je od l. 1835 do leta 1848 cesar Ferdinand I., ki je zapustil naše cesarstvo Francu Jožefu I., našemu sedanjemu presvitlemu cesarju.

Vojvodina Kranjska.

Zemljepis.

Velikost, število stanovalcev in meje. Kranjska dežela obsega 100 kvadr. miriametrov. Stanovalcev je 480.000. Po narodnosti so Slovenci, razen kacic 25.000 Nemcev na Kočevskem in v glavnem mestu. Po veri so katoličani. — Na severni strani meji na Koroško, na vzhodni na Štajersko, na južni na Hervatsko in Primorje, na zahodu na Primorje (Goriško).

Reke. Glavna reka v deželi je Sava, v katero se skoro vse druge reke na Kranjskem izlivajo. Izvira v dveh virih pod Triglavom in pod Korenom; ti dve prvotni vejici (bohinjska Sava (Savica) in podkorenska Sava) stekata se pri Radoljici, od koder teče Sava dalje mimo Kranja, pod Ljubljano in naprej proti Štajerski in Hervatski. Njeni dotoki na levem bregu so potoki: teržiška Bistrica, Kokra in kamniška Bistrica; na desnem bregu so pa znamenitejši dotoki, kakor Sora, Ljubljanska, Kerka s Temenico in Kolpa: ta poslednja teče samo na meji proti Hervatski. Najimennitnejši savski dotok je Ljubljanska; ona izvira daleč na Notranjskem, kjer se zove Pivka, ki se po 6 ur dolgem teku v postonjsko jamo izgublja. Pokaže se pa zopet na dan pri Planini, kjer jo Unca imenujejo. A po prav kratkem teku ponikne vnovič v votlo kraševino in pri Verhniki privre zopet na dan, teče po ljubljanskem mahovji skozi Ljubljano in pri Zalogu se izliva v Savo. — Idrijska in Vipava izvirata sicer na Kranjskem, a zapuščate po kratkem teku to deželo in tečete na Goriško, kjer se v Sočo izlivate. Podzemeljska voda je tudi notranjska Bistrica ali Reka, o kateri bodemo pri „Primorji“ več govorili.

Jezer. Na Gorenjskem so lepa gorska jezera, namreč: Bohinjsko, Blejsko jezero in Fužinski jezera (Weissenfelder Seen). Na Notranjskem je Cirkniško jezero, ki se nekaterikrat popolnoma posuši ali pod zemljo pozgubi. Toplice so pri Rudolfovem (Novem mestu) na Dolenjskem.

Gore. Kranjska je v svojem severnem delu planinska, v zahodnem pa kraška pokrajina. Na severji in severo-zahodu so apneniške Alpe in sicer med Savo, Ljubljano in Sočo julske Alpe z največjima kranjskima veršacema: Triglavom in Mangartom. Na koroški in nekoliko na štajerski meji so Karavanke z Grintovcem. Zahodno od Ljubljane (prav za prav Verhnike) začena se Kras; je sicer nekoliko obrašen (Hrušica), a večinoma gol, kakor na Primorskem. Veršaci kraški so: Snežnik, Nanos. Na Notranjskem so velike podzemeljske jame; največja in najznamenitejša je Postonjska jama. Na Dolenjskem je velikan Kum in obrašeni Gorjanci.

Ravnine. Na Gorenjskem je sorško in ljubljansko polje. S poslednjim je v zvezi ljubljansko mahovje, kjer se dobiva šota. Gorka je vipavska dolina, in rodovitno tudi kerško polje.

Podnebje. Kranjska ima različno podnebje. Gorenjsko ima ob vznožji visocih gora hladno planinsko podnebje; na Dolenjskem je ob Savi, Kerki in Kolpi bolj toplo obnebje; na Notranjskem je poleti sicer toplo, a po zimi nastajajo vsled viharne burje hudi mrazi. Najlepše podnebje je v vipavski dolini.

Železnice. Na Kranjskem je dvoje železnic. Južna železnica pride s Štajerskega, pelje poleg Save v Ljubljano in od tod po Krasu v Terst. Rudolfova železnica pa veže, vodeča po Gorenjskem, Kranjsko s Koroško. Na Notranjskem ste napeljani železni progi v Reko (od sv. Petra) in v Polj (od Divače na primorski meji). Potrebno število cest olajšuje promet.

Pridelki. Kranjska dežela je skoro povsod rodovitna, a med rodovitnimi tlami je skoro polovica gozdov. Žita ne prideluje dovolj za svoje potrebe, zato se vvaža iz Banata. Živinoreja ni sicer zanemarjena, a tudi ne na dovolj visoki stopinji. Na boljšem glasu je kranjsko čebelarstvo. Izmed kopanin ali rud se dobiva v Idriji največ živega srebra. Na Gorenjskem se dobivajo železne rude, v Zagorji ob dolenji Savi se koplje premog. Obertnija je razen gorenjskih fužin in izdelovanja žebļev le majhna. V Idriji se delajo čipke (špice), v Ribnici rešeta itd. Kupčija je precej živahna, pa bi se pri zboljšanih okoliščinah dosta povzdigniti mogla.

Razdelitev. Po naravi se razdeluje kranjska dežela v tri dele: Gorenjsko obsega severni del nad Ljubljano in severno Posavje. Dolenjsko je jugovzhodni del, Notranjsko pa jugozahodna stran, večidel kras. Glavno mesto se navadno jemlje pri tej razdelitvi za središče. V cerkvenem obzirju je Kranjska pod ljubljansko škofijo. — V političnem pa šteje eno samostalno mestno občino, t. j. Ljubljano in 11 okrajnih glavarstev, katerih sedeži so: v Ljubljani (za okolico), v Kranji, Kamniku, Radoljici, Logatcu, Postojni, Litiji, Kerškem, Rudolfovem, Černomlji in v Kočevji. Mest je na Kranjskem 14, trgov 20 in vasi blizo 3200.

Mesta in drugi važnejši kraji. Glavno mesto je Ljubljana na Ljubljani s 25.000 lj. Blizo tu je bilo rimsko mesto Emona. Ljubljana je sedež c. k. predsedništva in deželnega odbora. Deželni zbor kranjski, ki tu zboruje, ima 37 članov ali udov. Sedež knezoškofa. Ljubljana ima gimnazijo, realko, učiteljske in še druge šole ter znanstvene naprave, n. pr. deželni muzej, knjižnico, Slov. Matico. Ima fabrike (predivnico) za bombaž, pivovarno in novo tobakarnico. Z grada se vidi v prijetno okolico, med drugim na mahovje, od katerega je že obilo posušenega in katero daje šota za kurjavo.

Na Gorenjskem: Kranj, spodnja gimnazija. Škofjaloka, Teržič pod Ljubeljem, terg, izdeluje železnino. Kamnik in Radoljica, mali mesti. Z železno obertnijo se pečajo: Bistrica, Sava, Javornik, Železniki, Kropa in Kamnagorica. V Bitnem, največi kranjski vasi, je platnarija, v Stražišči pri Kranji sitarija.

Na Dolenjskem: Rudolfovo (Novo mesto) na Kerki, ima višjo gimnazijo. V bližini: Toplice z rudnico. Kostanjevica, malo mestice ob Kerki; Kerško ob Savi, Metlika ob Kolpi. Černomelj, mestice. Višnja gora, mestice. Kočevje, mestice sredi enako imenovanega okraja z nemškimi naselniki, ki se po širokem svetu pečajo z malo kupčijo od hiše do hiše. V Kočevji je nižja gimnazija; Ribnica, terg, rešetarja.

Na Notranskem: Postojna, terg, s slovečo podzemeljsko jamo, v kateri se nahajajo lepi kapniki. Cirknica, terg, v okolici znamenito jezero. Lož, staro pa malo mestice. Vipava, terg, kjer tudi reka Vipava izvira, v prijetni in topli dolini s slovečo sadjerejo. Idrija (4000 lj.), za Ljubljano največo mesto na Kranjskem, ima sloveči rudnik živega srebra.

Zgodovina.

Pervotni stanovalci na Kranjskem so bili raznih plemen; bili so na severni strani Noričani, na vzhodni Panonci in na jugu in zahodu Japodi. Že v tistih starih časih je stalo skoro na istem mestu, kakor dan danes Ljubljana, mesto Emona. Na Notranskem so imeli takratni stanovalci že vterjeno meste Metul tam, kjer je dan danes vas Metlje v obloški fari. Pa to mesto so bili Rimljani 30 let pr. Krist. napadli, ali ga le težko in po velikem kervavem boju vzeli in ukončali. 15 let pr. Krist. podvergli so bili pa Rimljani vso kranjsko deželo in čez njo nad 400 let gospodovali. Kranj-ka dežela je dobila svoje ime berž ko ne po Karncih, ki so stanovali morebiti tudi nekoliko po sedanjem Gorenjskem, kateri del te dežele so prvotno imenovali „Carnia“ ali „Carniola“, iz česar je nastalo nemško ime „Krain“ in slovensko „Kranjsko“. Lehko pa tudi pomeni „krajino“, toliko kakor mejna dežela, granica. Slovenci so se na Kranjskem naselili še le proti koncu 6. stoletja. V teh časih so pa tudi kranjski Slovenci mnogo terpeli pred divjimi Obri, od katerih podložnosti je bil vse Slovence, kranjske, koroške in štajerske rešil slavni knez Samo leta 627. Po njegovi smerti pa je po njem ustanovljena država zopet razpadla. Kranjske Slovence nahajamo v tej dobi (okoli 700 let po Kr.) podveržene raznim državam; gorenjski del je spadal k Gorotanu (sedanji Koroški), ki pa je bil najpervo Bavarcem in pozneje tudi Frankom podložen. Karol Veliki podaril je deželo vojvodi Erihu furlanskemu, ker se je ta bil izkazal v bojih z Avari. Jugovzhodni del kranjske dežele (sedaj Dolenjsko) in morda nekoliko spodnjega Štajera se je imenoval „Slovenka pokrajina“ ali „marka“; zahodni del pa je spadal

nekoliko k Istri, nekoliko k Furlaniji; tudi brižinski škofje so si bili velika posestva na Kranjskem pridobili.

Razen teh so še drugi plemeniti gospodje imeli na Kranjskem velike grajščine, n. pr. grofi ali knezi Turjaški, grofi Ortenburški, ki so bili vazali oglejskih patrijarhov, Celjski itd.

Leta 1229 pa kupi Leopold VI., vojvoda Avstrijski (in Štajerski), posestva na Kranjskem od brižinskega škofa, ki je imel Loko in drugo v posestvu. To je bil prvi začetek, da se je Kranjska združila z Avstrijo, ker že njegov potomec Friderik II. imenoval se je, ko so kranjski mejni grofje 1234 odmerli, „gospoda Kranjskega“. Gospodar kranjske dežele, ki je bila v 13. stoletju zopet s Koroško združena, bil je za nekaj časa tudi mogočni česki kralj Otokar. Ko je bil pa na Nemškem za cesarja izvoljen modri Rudolf Habsburški, praded naše avstrijske cesarske rodovine, moral je Otokar po zgubljeni vojski razen družih dežel tudi Kranjsko in Slovensko pokrajino izročiti Rudolfu, ki je te dežele podelil svojemu sinu Albrechtu. Za njim so gospodovali tirolski grofje do leta 1335. Na Kranjskem so imeli še precej posestev goriški grofje in veliko pravie do nje so se prisojevali oglejski patrijarhi. Toda po smerti goriškega grofa Albrehta V. (l. 1374) pripadla je h Kranjski dolenska stran, in tudi še drugi grofje, zlasti posestniki na Notranjskem so se prostovoljno pridružili kot skupna celota k Avstriji. Celjski grofje in tudi grofje Ortenburški, ki so imeli mnogo grajščin, bili so pomerli in tako je prišla vsa Kranjska k Avstriji, in to zlasti potem, ko je bila oblast oglejskih patrijarhov oslabela. Na mestu, kjer je bila stara Emona, pri preseljevanji narodov od Huncev uničena, povzdignilo se je novo mesto Ljubljana, ki je postala glavno mesto leto 1374. Kranjski Slovenci so bili do osmega stoletja po Kr. pagani. Še le v tem letu so jih jeli h kerščanski veri preobračati oglejski patrijarhi, največ pa solnograški škofje, ki so pošiljali daleč na jug svoje duhovnike kerščansko vero učiti. Pa mnogo Slovencev ni hotelo Kristusove vere sprejeti in bili so takrat hudi boji med spreobrnjenimi in še paganskimi Slovenci, a kristjani so poslednjič zmagali. Škofija je bila na Kranjskem l. 1461 ustanovljena, in prvi ljubljanski škof je bil Žiga Lambergar.

Od divjih Turkov so vse avstrijske dežele veliko terpele; toda največkrat in najhujše so nadlegovali kranjsko deželo, kamor so prav pogostoma prilomastili. Toda naši stari očetje jih niso mirno gledali, marveč jih sami in brez tuje pomoči pobijali in nazaj poganjali. Kako so se stari Kranjci z grozovitnim Turkom bojevali, o tem zgodovina veliko zanimivega pripoveduje. Okoli cerkva in mest so narejali močno zidovje, za katero so se skrivali kristijani, kedar se je sovražnik bližal. To zidovje so imenovali tabore, v katerih so se večkrat z vspehom branili ljutemu Turčinu. Na viših hribih pa so od Dolenskega do visoke gorenjske strani prižigali ognje, ki so, kakor telegraf naznanjali, da je divji sovražnik v deželo zopet prilomastil.

Luteranska vera se je bila tudi po Slovenskem nekaj prijateljev pridobila. Najbolje jo je razširjal Primož Trubar, ki je še slovenske knjige samo radi tega pisati začel in jih tiskati dal, da bi se je slovenski kmetje, neumeči nemščine, rajše in lažje poprijeli. Ker je bila pa nova vera pozneje ostro prepovedana, bile so tudi slovenske knjige, pisane v duhu nove vere, ukončane.

Od teh časov, od 16. stoletja namreč do francoskih vojsk ni posebnih dogodkov na Kranjskem zaznamovati. Imenujemo pa vendar še blago cesarico Marijo Terezijo (1740—1780), ki je modro vladala polnih 40 let in vsem svojim podložnim veliko koristila. Ona je olajšala kmetom bremena in jih nekoliko oprostila velike podložnosti grajskim gospodom. Začela je tudi šole ustanovljati. To slavno vladarico je posnemal v vsem njen sin Jožef II. (1780—1790). On je ljubil vse stanovne enako in posebno spoštoval kmetijski stan, kateremu je še več slobode podelil, nego njegova mati. Žalibog, da je on vsem nenemškim narodom preveč nemški jezik vsiljeval. Pod vlado cesarja Franca I. (1792—1835) začele so se francoske vojske. Francoski poveljnik Napoleon, ki je bil pozneje za francoskega cesarja izvoljen, prederl je leta 1797 iz Laškega in koj vzel kranjsko deželo. Pa Francozi so ostali takrat le malo časa v naši deželi. Leta 1805 pa se je vžgalo novo bojevanje, Francozi so prišli zopet na Kranjsko in v Ljubljano, toda po sklenjenem miru jo zopet zapustili. Tretjikrat, namreč leta 1809, ko se je nov boj začel, so bile Kranjska, Primorsko, Dalmacija, del Koroške in Hercegovske dežele z novo zgubljene; Francozi so ostali 4 leta v naši deželi in jo še le leta 1813 zapustili, ker so bili pri Lipsiki na Nemškem od treh mogočnih vladarjev popolnem pobiti.

Primorje

ali poknežena grofija Goriška in Gradiška, mejna
grofija Istverska in mesto Terst z okolico.

Zemljepis.

Velikost, število stanovalcev in meje. Primorje obsega 80 □ miriametrov (ali 145 □ milj). — Število stanovalcev je 650.000. Po jeziku je nad $\frac{3}{5}$, t. j. nad 375.000 Slovanov, ostali so Italijani (na Goriškem Furlani). Nemcev je malo. Od Slovanov je na Goriškem, v teržaški okolici in v gornji Istri 250.000 Slovencev, ostali Slovani so Hervati v Istri in po bližnjih otokih. Po veri so večinoma

katoličani. — Meje Primorja so: na severji je Koroško, na vzhodu Kranjsko in Hervatsko, na jugu jadransko morje, na zahodu Benečija na Laškem.

Reke. Primorskih rek, ki se vse v Jadransko morje izlivajo, je malo. Največja je Soča, ki izvira na zahodni strani Triglava, in preteče vso Goriško od severa do juga, kjer se pri Teržiču v morje izteka. Na levem bregu sprejema v zgornjem delu Idrijo, v spodnjem pa Vipavo, kateri reki pritekati s Kranjskega. Na desnem se jej pridruži Tore z Idrije. — Posebno zanimiva je kranjska Reka, ki se izgublja v škocijansko jamo in potem na Primorskem dolgo pod razvotljenim krasom teče. Pri Devinu, kjer se Timav imenuje, pa priteče iz skalnatih lukenj na dan. Ta čudna reka je bila že Rimljanom znana. — Suha Istra ima razen Kvijeta, Dragonje in Arze (potoki) le malo vode.

Jezera. V Istri je malo Capično jezero in na otoku Cres Vranino jezero.

Gore. Samo ob dolnji Soči je ravnina, namreč Furlanija, drugod je Primorsko hribovito, a med nekaterimi hribi so prijazne doline. Na severnih straneh do Idrije so razrastki julskih Alp, drugod pa Kras. V prvih je veršac Čanin in prelaz Predel (2275 m.), potem Kern in Prestrelnik. Severno od Gorice je Ternovski gozd z verhom Golak (1406 m.), zahodno so pa lepa Berda. Za prijetno vipavsko dolino jugovzhodno se začenja pravi Kras s Čičarijo. Ta skalnata planota je večjidel gola in brez rastlin. Enako okameneli gobi poserka vso moč in nema niti rek niti studencev. Na Krasu so male na vse strani zaperte dolinice, ponikve (jame), in le malo je večjih verhov. — Krasu podoben je isterski polotok, ki se polagoma znižuje proti Jadranskemu morju. Bližnji isterski otoki imajo enako poveršje s polotokom samim.

Ravnin velikih nima Primorje, le ob dolnji Soči je mala, pa rodovitna nižava.

Podnebje je po zgornjem delu Goriške in po Krasu precej merzlo, poleti je navadno suša in vročina. Ob doljni Soči, ob morskem obrežji in na kvarnerskih (isterskih) otocih je pa mehko podnebje južne Evrope. Poletje je vroče in dolgo; zima kratka in mehka, samo burja temperaturo večkrat močno zniža.

Železnice nima Primorje veliko. Južna železnica prihaja s Kranjskega v Terst, v Gorico in Kormin. Železnica je tudi od Divače skozi Istro v Pulj. Promet pospešuje seveda mnogo Jadransko morje, katero obliva velik del Primorja in po katerem pljuje obilo ladij; za njih je ob morskem bregu obilo luk in pristanišč.

Pridelki. Rodovitne zemlje ima Primorje malo, in še ta dosta ne rodi; to velja zlasti o hribovitem gornjem delu in o Krasu. Žita se radi tega ne prideluje dovolj in mora se iz tujih krajev vvaževati. V goriški okolici se prideluje dovolj sadja in tudi vina, zlasti

v Berdih. V Istri in na otokih raste oljka, ki daje precej olja, še čez domačo potrebo. Živinoreja je bolj slaba, po hribovitih krajih in po Krasu redé obilo ovac. Sviloreja se dovolj razširjuje, posebno okoli Gorice. Kraji ob morji se tudi z ribštvom pečajo. Kovin se po Primorskem ne dobiva kar nič. Premoga se dobiva nekoliko v Istri, razen tega pa prav obilo morske soli, ki se nabira v solinah pri Kopru in Piranu. Obertnost je precejšnja. V primorskih mestih tešejo ladje. V Terstu in Gorici so razne tovarne: prejnice, svilarnice, barvarnice, papirnice itd. Kupčija je živahna, to velja posebno o Terstu, ki je za Dunajem prvo kupčijsko mesto v našem cesarstvu.

Razdelitev. Primorje obsega tri samostojne pokrajine, ločene tudi v političnem obziru. To so Goriško, Terst z okolico in Istra. Vsaka teh ima svoj deželni zbor. Deželni zbor goriški s sedežem v Gorici ima 22 udov, deželni zbor isterski s sedežem v Poreču 30. Mestni zbor v Terstu s 54 udi je pa ob enem tudi deželni zbor. Najvišja cesarska gosposka za vse Primorje je namestnija v Terstu, kateri je podloženih 10 okrajnih glavarstev, ki imajo sedeže: na Goriškem: v Gorici (za okolico), v Tolminu, Sežani in Gradiški; v Istri: v Kopru (Capodistra), Voloskem (Volosea), Piranu, Pulju, Pazinu in Lošinju. Terst, Gorica in Rovinj so samostalni. — V cerkvenem obziru spada Primorje pod goriškega, teržaškega, poreškega in kerškega škofa. Na Primorskem je 27 mest, 15 tergov in blizo 1000 vasi.

Mesta in drugi važnejši kraji. Glavno mesto vsega Primorja je Terst na Jadranskem morji; ima 93.000 lj., z obmestjem 140.000 lj. Najimnitnejša naprava v tem mestu je avstrijski Lloyd, to je družba, kateri poglavitni namen je vožnja s parobrodi. V Terst dohaja vsako leto poprek po 11.000 ladij. Mesto, posebno novo je prav lepo sezidano in ima mnogo krasnih poslopij. Staro mesto je pa tesno sezidano, ima uterjen grad in staro cerkev svetega Justa. V Terstu je dvoje gimnazij, dvoje realk, mornarska šola in več drugih učilnic. Ne daleč od Tersta ob morskem bregu je Miramare, prekrasni grad pokojnega nadvojvoda Maksimilijana.

Na Goriškem: Gorica ob Soči s 19.000 lj., je prav prijetno mesto, sedež nadškofa; ima realko, gimnazijo, žensko učiteljske in bogoslovsko šolo za vse Primorsko. Tu je kmetijska šola. V bližnjih Stračicah so tovarne za svilo, bombaž, papir in največi mlin na vodi na Avstrijskem. Gradišče ali Gradiška ima ostro ječo za hudodelnike. Oglej (Aquileja), sedaj mala vas, tu se dobivajo razvaline starega velikega mesta. V Teržiču (Monfalcone) in Gradu je precejšnje ribštvo. Kormin (Cormons), laško mesto s 5000 lj., se peča s svilorejo. V Ajdovščini (terg) je velika prejnica in bojarnica. Tolmin je središče v gornjem delu Goriške, kjer so še tergi: Cirkno, Kobarid, Bovec.

V Istri: Pazin (Pisino) blizo 14.000 lj., ima nižjo gimnazijo. Koper (Capodistra), 10.000 lj. ob morskem bregu, ima gimnazijo

in moško učiteljišče za celo Primorje. Tu in v Piranu (11.000 lj.) so velike morske soline. Rovinj (10.000 lj.); ima živahno kupčijo. Poreč, sedež škofa in isterskega deželnega zbora. V Pulji (24.000 lj.), na jugu Istre, je največja luka za avstrijske vojne ladije; tu so starorimski ostanki (velikansk amfiteater). Isterski otoki so Lošinj, Kres in Kerk z mesti enakih imen. Stanovalec se pečajo z ribštvom, mornarstvom in kupčijo. Na Kerku je sedež škofa.

Zgodovina.

Primorsko ni zgodovinsko ime, marveč so poknežena grofija Goriško z Gradiško, samosvoje mesto Terst z okolico in mejna grofija Istra pravi zgodovinski deli skupnega Primorskega. Vendar se zgodovina teh dežele v starih časih strinja.

Najstarši prebivalci današnjega Primorskega so bili narodi raznih plemen, kakor Veneti in keltiški Karni. Ko so si Rimljani te kraje podvergli bili, naselili so se tudi oni po primorskih mestih v Ogleju, Terstu, Pulju itd. Do isterske reke Arze je vse spadalo k Italiji že pred Kristusovim rojstvom. Po cesarju Teodoziju bila je nastala stalna delitev rimske države (395) v zahodno in izhodno cesarstvo. Primorsko je moralo vse nesreče zahodnega cesarstva, h kateremu je pripadalo, skupno prenašati. Pod vodstvom kralja Atila so Huni, zahodnemu cesarstvu proteči, Oglej razdjali 452. Kmalu potem (leta 476.) je Odoakar, kralj Herulov, konec storil zahodnemu rimskemu cesarstvu. Njemu je vzel život in gospodstvo v Italiji Teodorik (493), kralj izhodnih Gotov, ki ga je v mnogih bitkah pervikrat na Soči — premagal. Ali pod Justinijanom zadobi vzhodno rimsko ali Gerško cesarstvo zopet Italijo, pa ne za dolgo. Longobardi si že leta 568. pod vodstvom kralja Alboina Italijo pridobé. Kmalu za njimi pridejo Slovenci v te kraje, kjer so še zdaj naseljeni, kakor tudi Hervati, ki po vzhodnem delu Istre bivajo. Z Lombardci so imeli Slovenci večkratne hude boje, vendar se je naš narod ohranil, med tem, ko so drugi narodi, ki so se skozi šosko dolino v Italijo preseljevali, izginili. Sosed Slovincem na Primorskem, del furlanskega naroda, je čuden ostanek in očividni dokaz preselejevanja narodov. Nareče je to, namreč furlansko, izobrazilo se je iz latinskega, keltiškega (in staroslovenskega) jezika, kterima je primešano dokaj nemških pa tudi slovenskih besedi.

Ko si je bil Karol Vel. podvergel Lombardsko, pripadlo mu je tudi Primorsko; kmalu potem (788) tudi vse Slovensko, ko si je Bavarsko bil tudi prisvojil. Del Lombardskega, kateremu je pripadalo Primorsko, zval se je „furlanska marka“. Segala je menda do Drave, kakor tudi duhovna oblast oglejskega patrijarha. Pozneje je nastala iz dela te marke „Vojvodina in grofija furlanska“, ki se je pod Otonom I. zvala „oglejska marka“. Slovenske dežele in Primorsko imajo, kakor tukaj vidimo, zgodovinsko vez; ravno tako se veže Goriška zgodovina s furlansko in oglejsko.

Oglej, staro rimsko mesto, je po Atili razdijano bilo 452, pa se je še enkrat povzdignilo kot središče duhovne kneževine oglejskega patrijarhata. Duhovni oblasti te cerkve so bile pomorske dežele, pa tudi Slovensko sploh podložne; unkraj Drave so Slovenci pa od salcburškega nadškofa odvisni bili.

V 11. stoletju postali so oglejski patrijarhi gospodarji na Furlanskem ali v „oglejski marki“. Njih oblast raztezala se je čez dele Istre in imeli so posestva tudi v kranjski marki. Ravno radi tega so imeli večkratne boje z drugimi gospodarji teh dežel. Pa tudi furlanske, zlasti posvetne oblasti so bile tern v očeh nasprotnikom, med katerimi so se posebno odlikovali goriški grofi.

Goriška grofija nastala ja v začetku 12. stoletja. Ta čas se prvič čuje ime „goriških grofov“. Sčasoma so si bili pridružili svojim rodovinskim posestvom v tirolsko-koroških dolinah Drave ne samo Gorico in njen okraj, ampak tudi dele Istre in Kranjskega. Engelbert II. zval se je prvi tudi palatinski grof (Pfalzgraf) Koroškega. Bili so vazali oglejskega patrijarhata, pa tudi njih odvetniki ali oskerbniki (Vögte). Takim je bila lastnost cerkev in njeno last varovati, jo zastopati. Za odškodnino imeli so mnogo fevdov (Lehen) na Furlanskem, Kranjskem, Koroškem. Ali preveč jih je ta služba mikala, oblast, katero so najpervo le zastopali, so pozneje si pa tudi sami prisvojili. Zatoraj vidimo posestva goriških grofov, se ve na škodo oglejskega posvetnega posestva naraščati. V večkratnih bojih so grofi patrijarhom siloma jemali kose oglejske dežele in navadno je oglejski jim moral prepustiti rop ali še celo poterditi imetev vzetih dežel. Kmalu so fevdalne imovine v Istri in na Furlanskem, kakor tudi Gorica postale dedni fevdi v moškem in ženskem pokolenju goriških grofov. Meinhard III., goriški grof priženil si je velik kos Tirolskega, kar je vzročilo, da sta nastali dvoji koloni, tirolsko in goriško koleno. Tirolsko goriški grofi gospodarili so na Tirolskem in kot vojvode na Koroškem do srede 14. stoletja. Goriškim grofom ostalo je vsled dvojnih pogodëb skoraj vse prejšnje imetje.*) Ime „Grof Goriški in Tirolski, varh Oglejske, Tridentinske in Briksenske cerkve“ ostalo je obema čertama. Z Albertom II., bratom Meinharda IV. prične se 1267 nova čerta. Najizverstniši vseh naslednikov bil je Henrik II., prijatelj nemškega kralja Friderika Lepega. Za časa Henrika segalo je gospodarstvo goriških grofov do Padue in Treviža. Za njim začenja goriška grofija propadati. Na Goriškem namreč ni bil en sam grof vladar, ampak bratje so med sabo delili imovino; bili so ti zatorej vedno v denarnih stiskah. Pomagali so jim avstrijski vojvode, pa ne zastonj, ampak vsled pogodeb pridobivali so si ti dedno pravico na goriške imovine. Tako jim že leta 1374 pripa-

*) Razun Gorice in dela Bistriške doline (Pusterthal) dobil je Albert II. posestva na Furlanskem, kakor n. pr. Ločnik, Kermin itd., potem Metliko v „vendski marki“, grofijo Istro s Pazinom.

dejo posestva gor. grofa Alberta IV., ki jih je imel na Kranjskem in v Istri. Pa tudi Benečani so poželjivo gledali na te pokrajine. Posrečilo se jim je vzeti posestvo oglejski cerkvi, in takrat moral je Henrik IV., grof goriški, zaradi oglejskih fevdov priseči v Benetkah podložnost zmagovalni republiki (1420). Ko je zadnji goriški grof Lenard I. 1500 umerl, podedoval je vsled večkratnih pogodb tedanji nemški car in avstrijski nadvojvoda Maksimilijan I. vse te pokrajine, ktere so bile zdaj Avstriji pridružene. Ali niso mu dali miru Benečani. Ona velika vojska, v ktero je bil tudi Francosko in papežev stol zapleten, je tudi goriško-gradiškansko deželico vznemirjala. Tukaj so se veršili večkratni boji, posebno huda bitka bila je leta 1511 pri Gradiški, ktero so Avstrijci od Benečanov pridobili. Benečani so bili to mesto proti Turkom vterdili. Ferdinand III. podaril je Gradiško Egenbergski rodovini. Ko je ta rodovina odmerla, pripadla je zopet 1717 Avstriji.

V Istri so stanovali ilirski Istrijani, ki so se že v 3. stoletji pr. Kr. morali podvreči Rimljanom. Zgodovinsko znamenito so od zdaj posebno mesta zahodnjega zaliva isterskega polotoka. Najvažnejše mesto je:

Terst. Nasproti Istre se je mesto vedno posebno odlikovalo. Današnje glavno mesto Primorskega pripadalo je v srednjem veku bizantinskemu (gerškemu) cesarstvu. Pozneje je bilo mesto pod frankovskim gospodarstvom. Za njimi je bil škof Teržaški samolasten vladar od druge polovice 10. stoletja do leta 1295., v kojem se je mesto osvobodilo. Svobodni Terst pa je imel blizo velikega neprijatelja, mogočne in teržaškemu razvitku nevošljive Benetke. Kmalu je bilo mesto odvisno in podverženo beneškim nakladam. Vdati se je hotel Terst radi tega nemškemu cesarstvu, kjer je vladal Karol IV. Pa ta in tudi avstrijski vojvoda Albert III., kterima se je Terst l. 1378. prostovoljno ponudil, sta premalo podpirala to za njuno kupčijo tako važno mesto. Od l. 1369 do leta 1381 ostalo je mesto pod Beneško oblastnijo. Osvobodeni Terst, boječ se nevarnosti, ki mu je zopet od Benetek pretila, podverže se prostovoljno leta 1382 Leopoldu III. in ostane od tega časa skoraj brez preneha združeno mesto Avstrije. Pod cesarjem Karolom VI. dobilo je l. 1719 prosto luko, kar mu je razvitek jako pospešilo. Leta 1849 postane Terst neposredno podverženo (reichsunmittelbar) ter zadobi tako vrednost kronovine.

Izmed drugih mest se v Istri odlikujejo posebno Pulj, Koper, Poreč, čez katera so imeli nekaj časa Gerki gospodarstvo. Od leta 1300 postane Koper (Capo d'Istria) glava Istre, namesto Pulja, ki ga je cesar Avgust ustanovil. Za časa Karola Vel. pripadala je Istra k furlanski marki in bila podložna duhovni oblasti oglejske cerkve. Postala je mejna grofija v 10. in v 11. stoletji stalno združena z nemško deržavo. Posebna grofija s Pazinom, ki je v sredi „marke Istre“ v 12. stoletju nastala, je bila last goriških grofov. Oglejski

patrijarhi so bili nekaj časa mejni grofi Istre. Ali Benetke so vedno skušale polastiti se primorskih mest. Kakor smo že videli, postal je bil Terst odvisen, ravno tako Pulj in še druga mesta. Tako je nastala beneška Istra; Terst z okolico odpade leta 1382 in pripade Avstriji, kakor že leta 1374 goriška Istra, ki se od zdaj naprej zove „avstrijska“. L. 1797 je bil Napoleon I., cesar Francozov razrušil beneško republiko in beneško deželo, kakor tudi njeni del Istre odstopil Avstriji (Campo formio). Tega leta tedaj je celo Primorsko še le postalo avstrijsko in od zdaj naprej še le govorimo o zgodovini Primorski. Ko se je nov boj z mogočnim Francozom vnel, zgubila je bila Avstrija poleg drugih svojih dežel tudi novo pridobitev in v dunajskem miru vse Primorje. To je postalo del nove države Ilirije, h katerej je spadal del Koroškega, Kranjsko in Dalmatinsko. Še le potem, ko je bil Napoleon pri Lipski (l. 1813) popolnem pobit, dobila je Avstrija (l. 1815) tudi vse primorske pokrajine nazaj v last. Ilirijsko kraljestvo je pa vendar še pod Avstrijo trajalo do leta 1849., v katerem je razpadlo v že imenovane kronovine.

Kratek zemljepisni pregled avstrijskih dežel.

Vsa Avstrija meri 6242 □miriametrov in šteje skoro 38 milijonov ljudi.

Cesarstvo se deli v dve polovici. Perva polovica obsega „stare avstrijske dežele“, ki merijo skupaj 3002 □miriametrov in štejejo 22,130.000 ljudi; druga polovica obsega ogerske dežele s 3240 □miriametri in 15,610.000 ljudmi.

I. Avstrijske dežele.

1. Nadvojvodina Dolenja Avstrijska. Obsega 198 □miriam, in 2,329.000 ljudi. Najvišja gora je Snežnik (Schneeberg), poglavitna reka Dunav. Glavno mesto, ob enem cesarsko prestolno in največje avstrijsko mesto je Beč ali Dunaj, ki šteje nad 1 milijon ljudi. Stanovaleci v tej deželi so Nemci.

2. Nadvojvodina Gorenja Avstrijska. Obsega 120 □miriametrov in 760.000 ljudi. Najvišja gora je Dachstein, poglavitna reka pa Dunav. Line (36.000 ljud.) je glavno mesto. Po Gorenji Avstriji stanujejo Nemci.

3. Vojvodina Saleburška. Obsega 72 □miriam. in 163.000 ljudi. Najvišja gora je Venediger, največja reka Salica. Glavno mesto Saleburg (Solnograd 23.000 lj.), deželni jezik je nemški.

4. Vojvodina Štajerska. Ima 224 □miriam. in 1.212.000 ljudi. Na zgornjem Štajerskem so visoke Alpe (planine), imenovane Ture. Na spodnjem Štajerskem je Pohorje in Sulčavske planine. Najiminenitnejše štajerske reke so Mura, Drava in Savinja. Poglavitno mesto je Gradec s 93.000 ljudmi. Na spodnjem Štajerskem so pa mesta Maribor, Celje, Ptuj. Deželna jezika sta nemški in slovenski. Nemcev je blizo 800.000, Slovencev pa kacic 400.000.

5. Vojvodina Koroška. Ta obsega 104 □miriam. in 348.000 ljudi. Na severni strani so visoke planine, imenovane Visoke Ture, kjer je najviši veršac Veliki zvonar; na jugu so pa Karnske Alpe in Karavanke. Poglavitna reka je Drava. Glavno mesto Celovec s 18.000 lj. Znamenito mesto je tudi Belak. Na Koroškem bivajo Nemci in Slovenci, prvih je 218.000, drugih pa 130.000.

6. Vojvodina Kranjska obsega 100 □miriam. in 480.000 ljudi. Najvišja gora je Triglav na Gorenjskem. Na Notranjskem je pusta kraška zemlja. Poglavitna reka je Sava s postransko reko Ljubljaničo. Glavno mesto je Ljubljana s 25.000 ljudi. Druga mesta so: Kranj (na Gorenjskem), Idrija (na Notranjskem) in Rudolfovo (na Dolenjskem). Na Kranjskem so vsi stanovalci Slovenci, samo kacic 25.000 je Nemcev (na Kočevskem in glavnem mestu).

7. Primorsko obsega: Goriško, Istro in Terst z okolico. Vse Primorsko ima 80 □miriam. in 650.000 ljudi. Na Primorskem so na severni strani planine, drugod pa je veliko kraševine. Poglavitna reka je Soča, ki teče po Goriškem in sprejema postranski reki: Idriječo in Vipavo. Terst z okolico in Istro obliva jadransko morje. Za vse Primorje je Terst glavno mesto; z okolico ima 140.000 ljudi. Na Goriškem je prvo mesto Gorica (19.000 ljudi); v Istri Pazin (14.000 lj.) Na Primorskem je $\frac{3}{5}$ Slovanov (Slovencev [250.000] in Hervatov v Istri), ostali so pa Italijani in drugi narodi.

8. Poknežena grofija Tirolska in Predarelska. Obsega 293 □miriam. in 913.000 ljudi. Tirolska je najbolj gorata dežela v Avstriji. Najvišja gora je Ortleški veršac. Glavna reka je Ina. Poglavitno mesto Innsbruck (Inomost) ima 19.000 ljudi. Na Tirolskem bivajo na severu Nemci in na jugu Italijani.

9. Kraljevina Česka. 520 □miriam. in 5.550.000 ljudi. Česke gore so: Česki les, Smrečine, Krušne gore, Krkonoši in Sudeti. Glavna reka je Laba, v njo se izteka Veltava, za česko deželo najiminenitnejša reka. Glavno mesto je Praga (156.000 lj.). Je pa na Českem še jako veliko lepih mest. Prebivalci so Čehi (3 milijone) in Nemci (2 milijona).

10. Mejna grofija Moravska. 222 □miriam. in 2,150.000 ljudi. Gore so: na severju Jeseniki, na vzhodu Karpati. Glavna reka je Morava, glavno mesto je Berno s 84.000 ljudi. Na Moravskem bivajo Čehi in $\frac{1}{2}$ milijona Nemcev.

11. Vojvodina Sležka. 51 □miriam. in 565.000 ljudi. Na Sleško sega isto gorovje, kakor je na Moravskem. Poglavitna rečica je Opava, katera se izteka v Odro, ki tudi skozi deželo teče. Glavno mesto je Opava s 19.000 lj. Na Sleškem biva nekako polovica Nemcev in polovica Slovanov (Poljakov in Čehov).

12. Kraljevina Galicija. 785 □miriam. in 5,950.000 lj. Gore so Karpati; Visla in Dnjester ste poglavitni reki; Levov s 101.000 ljudmi pa poglavitno mesto. Deželna jezika sta poljski in ruski (rusinski).

13. Vojvodina Bukovinska. 105 □miriam. in 570.000 ljudi. V deželo segajo karpatske gore. Največje reke: Prut, Dnjester, Seret. Černovice s 31.000 ljudmi so glavno mesto. Poglavitna naroda sta rusinski in rumunski narod.

14. Kraljevina Dalmatinska. 128 □miriam. in 474.000 ljudi. Dalmacija je večinoma kraške narave; reke so Kerka, Neretva. Poglavitno mesto je Zader s 8.000 stanovaleci. V Dalmaciji je največ Hervatov in Serbov ter nekoliko Italijanov.

II. Ogerske dežele.

1. Kraljevina Ogerska. 2254 □miriam. in 11,800.000 lj. Ogerska je velika planjava, le na severji in vzhodu je gorovje (Karpati). Glavni reki ste Dunav s postransko reko Tiso. Glavno mesto Buđa-Pešta ob Donavi, čez katero derži velikanski železni most. 355.000 ljudi. Na Ogerskem biva mnogo narodov; tu so v prvo Madjari (Madžari), potem Slovaki, Nemci, Rumuni, Serbi, Rusini, Hervati, Slovenci in drugi.

2. Velika kneževina Erdeljska. 549 □miriam. in 2,170.000 lj. Gorovje erdeljsko so: Karpati. Imenitne reke so: Moriš, Olta, Samoš in druge. Za prvo mesto se jemlje Kološ s 27.000 lj. Na Erdeljskem stanujejo Rumuni, Madjari in Nemci.

3. Kraljevina Hervatsko in Slavonsko. 435 □miriam. in 1,830.000 lj. Glavna reka je Sava s Kolpo. Zagreb je poglavitno mesto, ima blizo 30.000 ljudi. V tej deželi bivajo Hervato-Serbi

Pod avstro-ogersko vlado ste zdaj tudi:

Bosna in Hercegovina. 521 □miriam. in nad 1 milijon ljudi. Reke: Una, Verbas, Bosna. Glavni mesti: Serajevo, (50.000 lj.), Mostar (18.000 lj.). Stanovalci so največ Jugoslovani (Serbo-Hervati), po veri so mohamedani in kristijanji.

Kratek zgodovinski pregled avstrijsko-ogerske države.

Začetek avstrijsko-ogerske monarhije sega v davno preteklost. Sedanja Gorenja in Dolenja Avstrija ste spadali k rimskim provincijam Norik in Panonija; Vindobona (sedanji Dunaj) je bil imeniten kraj in tabor starih Rimljanov. V 6. stoletju po Kr. so od vzhoda došli Obri (Avari) in se teh dežel polastili. Cesar Karol Veliki je Obre pregnal, pridobil deželo do reke Rabe, katero je pod imenom „vzhodne meje“ (Ostmark, Ostreich) svojemu cesarstvu pridružil. Izseljeniki iz Bavarskega so se tu naselili; nadškof solnograški je pa kerščanstvo po teh deželah razširjeval. Nemški cesar Oton II. je podelil to deželo l. 983 kot dedno mejno grofijo Leopoldu I. iz imenitne rodovine „Babenberg“. Ta mejna grofija (sedanja Dolenja Avstrija) postala je leta 1156 vojvodina, leta 1192 pripadla je štajerska dežela k avstrijski vojvodini, l. 1229 pa velik del Kranjske. Do leta 1246 so Avstrijo vladali vojvode iz rodovine babenbergovske. V tem letu je umerl (padel je v boju proti Ogram) zadnji Babenbergovec Friederik bojevni. Sedaj je postala več let zmešnjava; za nekaj časa je vladal v avstrijskih deželah (na Avstrijskem, Štajerskem in Kranjskem) česki kralj Otokar. Ko je bil pa Rudolf Habsburški, praded avstrijskih cesarjev, za nemškega cesarja izvoljen, moral je Otokar premagan v boju na Moravskem polji l. 1278, te dežele njemu izročiti.

Avstrija se je vedno bolj in bolj povekševala. Leta 1335 jej je pripadla Koroška, l. 1365 Tirolska, po tem Terst (1382), grofija Celjska in Goriško ter Istra (1500).

Vsled ženitvene pogodbe cesarja Maksa s Ljudovikom, kraljem ogerskega in českega, ki je padel v bitvi proti Turkom pri Mohaču l. 1526, pripadli ste Avstriji Ogerska in Česka.

V poznejših letih so se pridružile Erdelsko, Galicija (1773), Bukovina (1775), Solnograško in Dalmacija (stalno po dobljeni bitki 3 vladarjev pri Lipsiki leta 1813).

Kratek pregled evropskih držav.

1. Nemško cesarstvo. Glavno mesto je Berlin.
2. Švajcarska republika. Glavno mesto Bern.
3. Italijansko kraljestvo. Glavno mesto Rim.

4. Špansko kraljestvo. Glavno mesto Madrid.
5. Portugalsko kraljestvo. Glavno mesto Lizbona.
6. Francoska republika. Glavno mesto Pariz.
7. Belgijsko kraljestvo. Glavno mesto Bruselj.
8. Nizozemsko ali Holandsko kraljestvo. Glavno mesto Amsterdam.
9. Kraljestvo Veliko-Britansko in Irsko. Glavno mesto London.
10. Dansko kraljestvo. Glavno mesto Kodanj.
11. Kraljestvo Norveško in Švedsko. Glavno mesto Stokholm.
12. Rusko carstvo. Glavno mesto Petrovgrad.
13. Turško carstvo. Glavno mesto Carigrad.
14. Kraljevina Rumunska. Glavno mesto Bukreš.
15. Kraljevina Serbska. Glavno mesto Belgrad.
16. Kneževina Bulgarska. Glavno mesto Sofija.
17. Kneževina Černogorska. Glavno mesto Cetinje.
18. Kraljestvo Gerško. Glavno mesto Atene.

Kratek pregled občne zgodovine.

V starem veku, t. j. od začetka sveta, 4000 l. pr. Kr. do leta 476 po Kr. so bili imenitni in izobraženi narodi v Aziji, kjer je bila zibel človeštva, n. pr. Izraelci, o katerih nam sv. pismo veliko pripoveduje, potem Feničani, ki so s svojimi ladijami daleč po svetu kupčevali; Babilonci s svojim velikim mestom Babilonom in Asirci z glavnim mestom Ninive so bili bojaželjni ljudje, potem Perzijani z zmagovitim svojim kraljem Cirom. V Afriki so bili Egipčani silno imenitno starodavno ljudstvo. V Evropi so se v starem veku odlikovali Gerki in Rimljani. Na Gerškem ste bili najimenitnejši deržavi: Atene in Sparta. V prvih je slovel gerški modrijan Solon, v poslednji strogi postavodajalec Likurg. Gerki so bili jako omikani, so zidali lepa mesta, stavili svojim bogovom krasne tempeljne, bili so stavbarji itd. — Gerška omika se je širila po vsem svetu, sprejeli so jo Rimljani. Starodavno mesto Rim sta bila ustanovila — kakor si pripoveduje — brata Romul in Rem katicih 700 let pred Kristusom.

Rimljani so bili bojevalen in mogočen narod. Pod njihovo oblast je spadal skoro ves takrat znani svet, tudi naše sedanje slovenske dežele so bile njim podložne. Gospodovali so do leta 476

po Kr. Za njimi so si pridobili pa nemški narodi največjo moč v Evropi.

Ob koncu starega veka se je pričelo preseljevanje narodov. Huni so proderli iz Azije, davili druga ljudstva pred sabo, ta pa so prestopila meje rimskega cesarstva in tam osnovala države. Proti koncu 6. stoletja so tudi Slovenci v svoje sedanje sedeže prišli. Proti koncu 8. stoletja so prišli pod oblast mogočnega frankovsko-nemškega cesarja Karola Velikega, pozneje pa so nad njimi vladali nemški kralji in cesarji, dokler niso prišli pod slavno Habsburško vlado l. 1282.

V srednjem veku, zlasti v 11. in 12. stoletji so bile križarske vojske; takrat so iz vse Evrope hodile velike vojske v Sveto deželo v Azijo, da bi otele Jeruzalem in druge svete kraje iz rok Mohamedanov. Proti koncu 15. stoletja so pridobili siloviti Turki, privrženci Mohameda, Carigrad in veliko dežela ob balkanskem polotoku, ter se skoro po celej Evropi, zlasti po južnih avstrijskih deželah vojskovali zoper kristijane.

V srednjem veku je smodnik iznašel (v 14. stoletji) menih Schwarz, knjigotiskarstvo pa Janez Gutenberg (v 15. stoletji.) —

Novi vek se pričinja z letom 1492, ko je Kristof Kolumb Ameriko najdel. V početku novega veka razširjevali so po Nemškem Martin Luter in njegovi prijatelji novo krivovero, katera se je bila ondot in tudi pri nas zelo razširila. Pri nas je vsled ostre prepovedi kmalu prenehala, na Nemškem so pa radi nove vere nastale krvave vojske (30letna vojska, od 1618—1648). Turki so dvakrat pridrli pred Dunaj (l. 1529 in 1683) in ga oblegali, a kristjani so jih odpodili in poslednjič do dobrega zmagali (l. 1697).

L. 1740 je izumerl moški rod Habsburgovcev, njegova hči cesarica Marija si je v osemletni vojski ohranila Avstrijske dežele, a večjidel Šlezije je morala odstopiti Frideriku II., pruskemu kralju.

Od leta 1792—1815 so bile francoske vojske, dokler niso združeni evropski vladarji zmagali Napoleona I., ki se je sam postavil za Francoskega cesarja. L. 1848. so nastali zopet po vsej Evropi nemiri; v Avstriji so se zlasti Ogrri in Italijani upirali. V vojskah l. 1859. se je Avstrija bojevala zoper Italijo in Francoskega cesarja Napoleona III., pa izgubila Lombardijo, l. 1866 pa zoper Italijo in Prusijo, ter jo v miru odstopila Benečijo Italijanom in stopila iz nemške zveze. Leta 1870—71 so bile velike vojske med Nemci in Francozi; prvi so zmagali in si pridobili deželi: Alzacijo in Lotaringijo.

V letih 1875, 76 in 77 so se vojskovali Črnogoreci, Srbi in Rusi z vspehom zoper Turke, katerim je l. 1878 še Avstrija Bosno vzela vsled berolinske pogodbe.

Priporočilo.

P. n. gospodom učiteljem si dovoljujem sledeče svoje **knjige** priporočati:

Kocen Zemljepis s podobami (c. 26 kr.)

Netolička Zgodovina (c. 10 kr.)

Krones Pripovedi iz zgodovine Štajerske (c. 8 kr.)

Netolička Mala fizika (c. 23 kr.)

Decker Fizika in kemija (c. 60 kr.)

Netolička Prirodopis (c. 56 kr.)

Herman Nauk o gospodinjstvu
(c. 30 kr.)

Pervi poduk (c. 60 kr.)

Geometrija (c. 24 kr.)

Praktična metodika
(c. 80 kr.)

V zalogi imam tudi

pisanke

(100 kosov iz prav dobrega papirja fl. 1.15, 100 kosov **pisank**
z barvanim ovitkom fl. —.85)

in

risanke

(100 kosov večje oblike fl. 3.—, manjše oblike fl. 2.50).

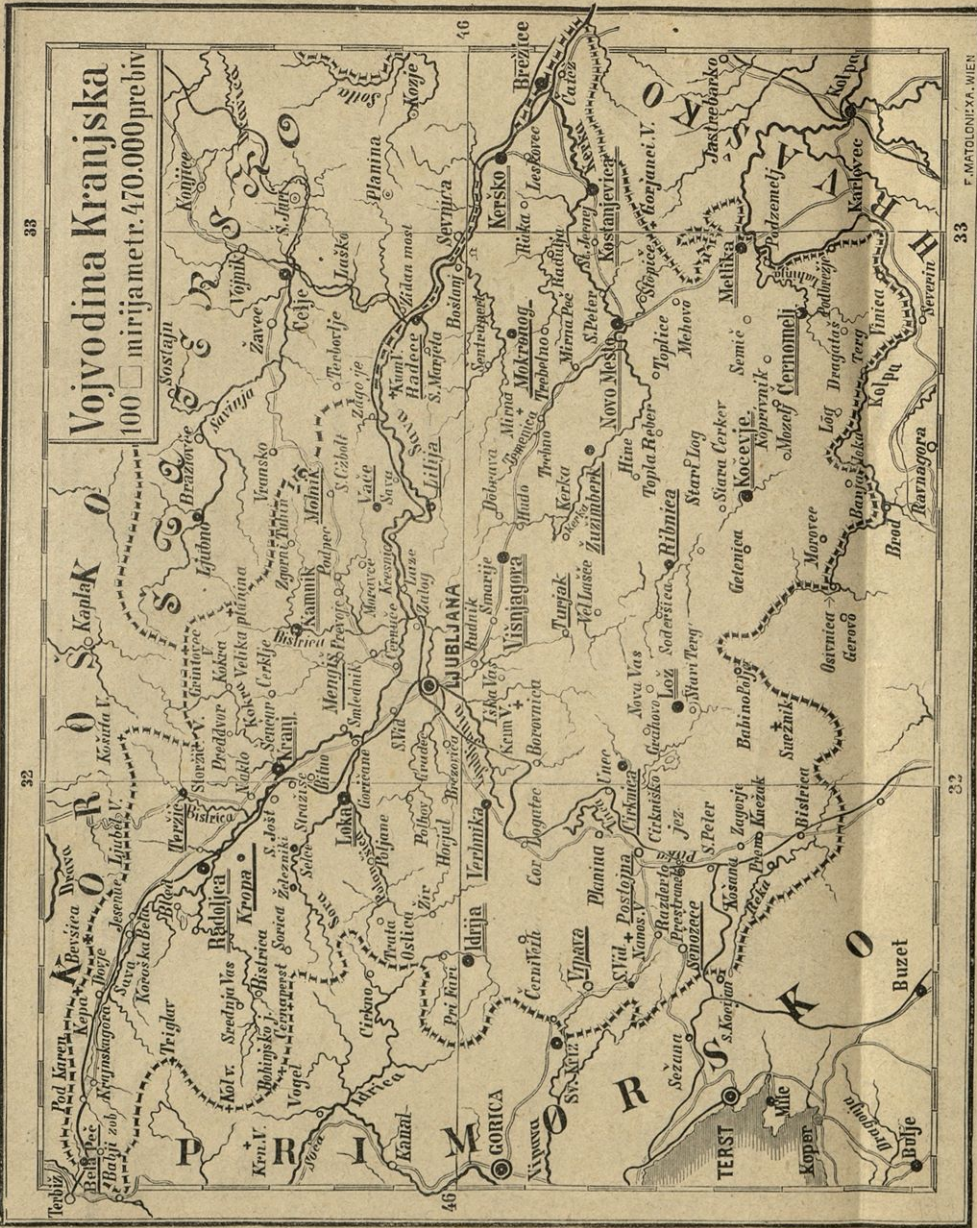
V Kerškem 1. avgusta 1882.

Ivan Lapajne.

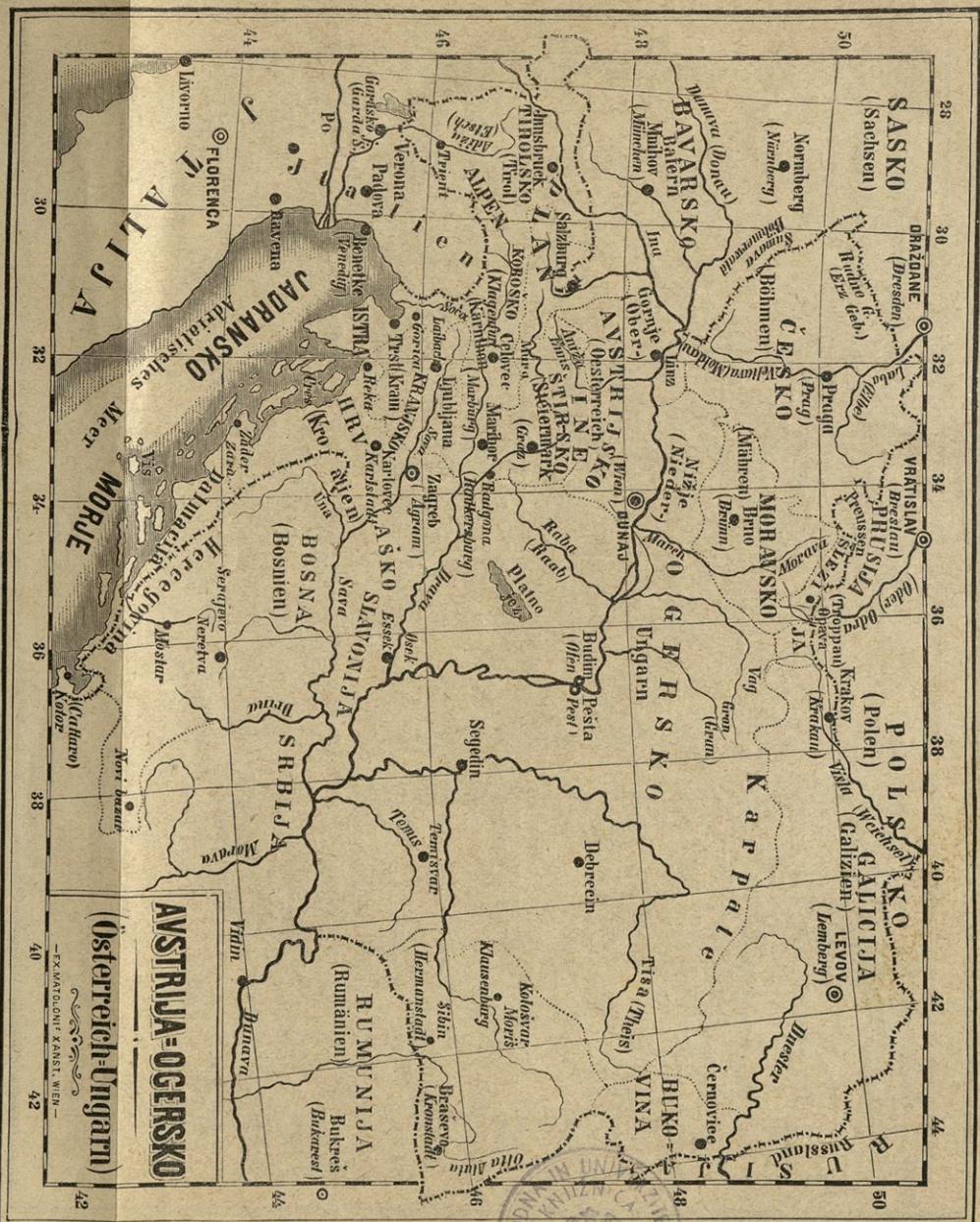
Vojvodina Kranjska

100 □ mirijamet. 470.000 prebiv.

46

46

Janez Leon
tiskar v Mariboru
priporoča svojo
popolno zalogo
raznoverstnih šolskih tiskovin
po najnižji ceni.

